

LANGS MAAR EN MEDE

Belia van den Berg en Syske de Vries

Een rechte weg met grote regelmatige kavels in een ogenschijnlijk vlak landschap. Beplanting langs wegen en rondom boerderijen ontbreekt en de bermen herbergen een uitermate eentonige vegetatie. Aan de horizon tekent een dubbele rij hoogspanningskabels zich duidelijk in het landschap af en geeft de sfeer op donkere dagen iets onheilspellends. Als dus zou het zuidoostelijk deel van het buitengebied van de gemeente Appingedam beschreven kunnen worden. Het staat in schril contrast met het tot deze gemeente behorende oude terpenlandschap ten noorden van het Eemskanaal en Damsterdiep. Ruilverkaveling is de oorzaak van de grote veranderingen die zich sinds het ontstaan hebben voorgedaan.

Het buitengebied van de in noordoost Groningen gelegen gemeente Appingedam maakt deel uit van het Fries-Gronings terpenlandschap, waarvan de zee de belangrijkste karaktervormer is geweest. Gedurende de laatste ijstijd - de Weichsel ijstijd - lag de Noordzeeshelf grotendeels droog. Door het smelten van het ijs begon de zeespiegel te stijgen. Ook het grondwater steeg, waardoor zich langs de toenmalige kust een brede zone moeras en moerasbos vormde. Hieruit ontstonden dikke veenpakketten. Door het aanhoudend stijgen van de zeespiegel en grondwaterpeil verplaatsten kustlijn en moeras zich steeds verder landinwaarts. De rand van het veen werd zo bedekt met een dunne laag klei, waardoor veenvorming en wadafzettingen elkaar

Het typerende silhouet van het Damsterdiep: ijle beplanting, rond de verspreide bebouwing iets meer gekoncentreerd

afwisselden. Ook door plaatselijke overspoeling van veen met zeewater werd hier en daar een dunne kleilaag afgezet. Bij een dergelijke overspoeling trad vaak inbraak in de zachte veenpakketten op. In het eerst gesloten veengebied werden inbraakgeulen uitgesleten. Tussen de geulen en slenken werd het 'land' bij iedere vloed door de aanvoer van slib opgehoogd: het hedendaagse waddegebied met kwelders, slikken en slenkensystemen ontstond. Na verloop van tijd werden de langzaam opgehoogde kwelders minder overstromd met zout zeewater. Een zoet neerslagoverschot had tot gevolg, dat achter de kwelderruggen een brak afzettingmilieu ontstond. De in dit rustige water bezonken zeeklei is door het ontbreken van zanddeeltjes en schelpen zwaar en kalkarm. Deze klei draagt de naam knipklei. Door de onregelmatige afzetting van klei in het kweldermilieu is een hobbelig oppervlak ontstaan, het kwelderrelief. Een ander reliëftype is ontstaan door de afwisseling van afzetting en erosie. Op plaatsen waar veen weggeslagen werd door de zee, is later kleilig materiaal afgezet. Zo ontstonden de kleilige tongen in het veen. Veen heeft, in tegenstelling tot klei, de eigenschap dat het compact en stevig wordt wanneer veel vocht wordt onttrokken: het klinkt in. Als gevolg hiervan daalt het eertijds hoger gelegen veen zo sterk, dat het nu, na verloop van eeuwen, lager ligt dan de kleitong. Het reliëf is dus omgedraaid: inversie. Ditzelfde proces is ook oorzaak van het feit, dat de later afgezette noordelijke kleigebieden tussen Jukwerd en Marsum ongeveer twee meter hoger liggen dan het veengebied bij Tjuchem.

Bewoning

De oudste bewoning van het Fries-Gronings terpenlandschap dateert van ongeveer 500 v. Chr. De eerste bewoners van dit gebied behoorden wellicht tot de 'Zeijener cultuur' en waren afkomstig van de Drentse zandgronden, het natuurlijk achterland van de kwelders. De oorzaak van de verhuizing lag waarschijnlijk in het feit, dat de Drentse landbouwgronden in deze relatief droge periode aan sterke zandverstuivingen onderhevig waren. Daarnaast mag de mogelijkheid niet uitgesloten worden, dat er in die periode ook immigratie vanuit West-Friesland plaats vond, waar men al onder vergelijkbare omstandigheden leefde. De eerste nederzettingen waren vlaknederzettingen, nederzettingen op het vlakke land. Kort na deze eerste nederzettingenfase echter, begon de zee opnieuw te stijgen. Het was nodig de woonplaatsen te verhogen om ze voor regelmatig overstromen te behoeden. Vaak werd eerst een kunstmatige verhoging van kwelderplaggen opgeworpen, gevolgd door een geleidelijke ophoping van afval en mest. Later kon het woonvlak van de zo ontstane terp nog eens uitgebreid worden door middel van aangedragen kleizoden. De oude bewoning van de omgeving van Appingedam dateert van rond 300 v. Chr. Aanwijzingen hiertoe vormen vondsten bij de terpen Wirdum, Marsum en Tuikwerd. Tussen 200 v. Chr. en 200 n. Chr. werd het wat rustiger in het kustgebied. Nieuwe, pasgevormde kleigebieden werden gekoloniseerd. Door het vervolgens opnieuw stijgen van de zeespiegel werd het andermaal noodzakelijk de woonplaatsen te verhogen:

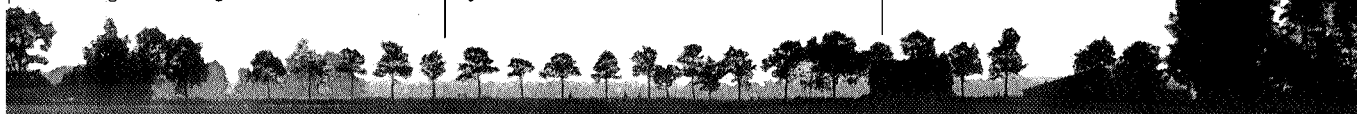

Fig 1: Een kreek, die in het veengebied werd gevormd, vóór en na de inklinking van het veenpakket.

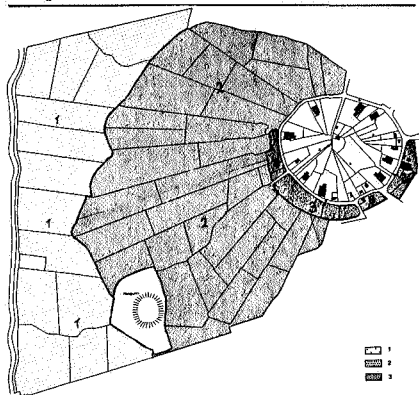

Fig 2: Oudste kadastrale situatie van het westelijk deel van de terp Biessum bij Delfzijl, een voorbeeld van radiaire verkaveling.

- 1 = maden of meeden (hooilanden)
- 2 = fennen (weilanden)
- 3 = valgen, fellingen of houwen (bouwlanden).

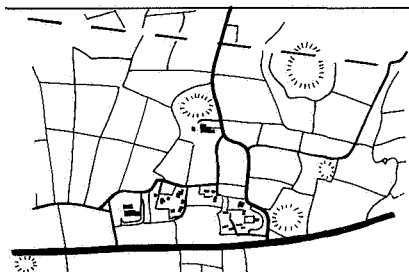

Fig 4: Kronkelend wegenpatroon bij Tjamsweer.

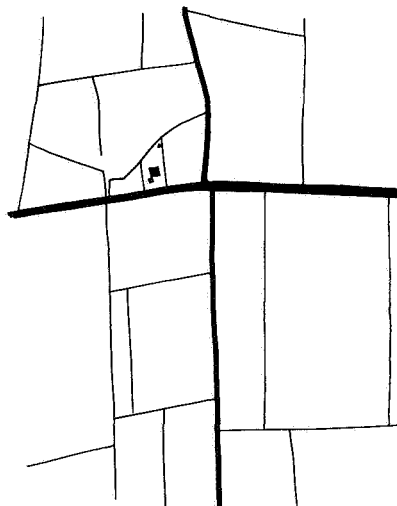

Fig 3: Kavelpatroon in de Nijverheidspolder: overwegend grootschalig.

de tweede generatie terpen ontstond. Vaak lagen meerdere kleine éénhuisterpjes bijeen, die uitgroeiden en aaneen smolten tot één grote dorpssterp.

Terpen, ontstaan in de Romeinse tijd, onderscheiden zich wat indelingsstructuur betreft van terpen die na de Romeinse tijd opgeworpen werden. Ten tijde van de Romeinen was de indeling radiaal, dat wil zeggen straalsgewijs van de terp uit het omringende land in. Tot voor kort was de terp Biessum bij Delfzijl hiervan een goed voorbeeld. De terp heeft door de oprukkende verstedelijking iets kunstmatig gekregen, in het westelijk deel is de oorspronkelijke radiaire structuur echter nog bewaard gebleven. Terpen uit latere periodes hebben een meer rechthoekige structuur en een efficiëntere indeling, evenals het

bijbehorende land.

Omstreeks 900 n. Chr. bewoonden naar schatting 4200 mensen de streek Fivelgo. Op het onbedijkte land was te weinig akkergrond voor handen, zodat handel en scheepvaart voor de noodzakelijke aanvulling op voedsel en inkomsten moesten zorgen.

Alleen op de terpen en natuurlijke verhevenheden van de kwelder was akkerbouw mogelijk. Er ontstond een stelsel van valgen, fennen en meeden. De valgen waren de bouwgronden op en direct rond de terpen. Op de daaromheen liggende fennen, bestaande uit minder vaak overstroomde kwelder, werd veeteelt bedreven. De gronden langs de slenken, de meeden, werden gebruikt als hooiland. Deze valgen, fennen en meeden vormden tezamen rond iedere terp een hamrik, dat is het grondgebied dat bij een bepaalde terp hoort. De hamrikken waren meestal zo gelegen, dat ze door natuurlijke waterlopen van elkaar gescheiden waren. De Uitwierdermaar heeft bijvoorbeeld een duidelijke rol gespeeld in de ligging van de hamrikken van de terpen Uitwierde, Biessum en Marsum.

De oevers van de slenken waren van oorsprong de hogere en beter begaanbare gedeelten, doordat daar bij iedere vloed het grofkorrelige materiaal bezonk. Langs de slenken slingerden zich zodoende ook de paden van vee en bewoners. Hoewel de slenken zelf veelal allang zijn dichtgeslibd, zijn ze nog steeds duidelijk herkenbaar in het landschap aan de erlangs lopende paden, mits er natuurlijk nog niet ruilverkaveld is. Wie over de Tjamsweerster- of Jukwerderweg rijdt, zal dit direkt zien.

Appinge en Damme

Behalve slenken slingerden zich ook enkele veenvriversen door het landschap. De belang-

rijkste hiervan waren de Fivel en de Eems. Een zijrivier van de Eems was de Apt, waarvan nu nog slechts enkele delen in het landschap herkenbaar zijn. De naam Apt is echter nog duidelijk terug te vinden in de naam van de stad: Appingedam.

Appingedam 'ontstond' in het jaar 1233, toen twee bewoningen, Appinge en Damme, zich samenvoegden. Appinge lag ten noorden van Damme en dankt haar naam aan het riviertje de Apt. Damme werd in het noorden begrensd door een gracht, het inmiddels gedempte Kattendiep. De naam Damme wijst op ligging bij een damvormige sluis of zijk.

Omstreeks 800 n. Chr. was namelijk een dwarsverbinding door de natuurlijke noord-zuid verbindingen gegraven: de Delf, het huidige Damsterdiep. Zowel de naam als de gestrekte ligging wijzen erop dat de Delf gegraven is. Dat dit plaats heeft gevonden na de ontginning ter plaatse, blijkt uit de ongebroke kruisingen met de oude vlieten van het Schildmeer ten zuidwesten van Appingedam. Dit gebied werd namelijk vanaf de zuidrand van de kwelder met opstreckende ontsluitingswegen en scheidingsloten ontgonnen, waardoor de zogenaamde meedenverkaveling ontstond. Door de inwerking van de getijden in de periode dat de Delf bij Delfzijl nog niet afgesloten was, heeft het kanaal bij de monding een slingerende loop gekregen. De Delf was over de volle lengte aan de zuidzijde bedijkt. Aan deze dijk lag het kasteel Dijkhuizen. Straatnamen als Dijkstraat en Dijkhuizenweg herinneren daar nog aan. Aldus lagen Appinge en Damme in een strategische, gunstige handelspositie aan de Delf. Door de overheersende invloed van de belangrijke stad Groningen was er in de vroege Middeleeuwen weinig kans voor

andere stedelijke vestigingen in de Omme-landen. Slechts Appingedam kon, als hoofdstad van Fivelgo een belangrijke marktplaats een bescheiden rol naast de stad Groningen spelen.

Tegenlagen

In de late 17e eeuw teisterden echter vele rampspoeden de provincie. Allereerst de oorlogstoestand waarin het land verkeerde, daarnaast de St. Maartensvloed (1686), waarbij veel inwoners en vee verdronken, de veenbrand (1687), een hongervinter (1709), de veepest (1715), de kerstvloed (1717), een plaag van de paalworm die al het paalwerk in dijken en andere bouwsels oprvat (1732), een tweede hongervinter (1740) gevolgd door een zeer slechte zomer zonder oogsten en een muizen- en rupsenplaag (1742). Een jarenlange runderpest (1744-1749) versterkte het economisch dieptepunt. In 1738 werd het Dijkhuis bij de Dam afgebroken, evenals vele andere 'versleten adellijke gestichten'. De stenen werden gebruikt om de paalwormschade aan de dijken te herstellen. Vanaf 1750 trad langzaam herstel van de economische situatie op. Koolzaad en boekweit gingen een belangrijke plaats onder de landbouwgewassen innemen, waardoor vruchtwisseling mogelijk werd. Daar boekweit goed varkensvoer is, kon men nu ook varkens gaan houden. Naar aanleiding van de runderpest ging men de grond scheuren en inzaaien tot haver- en klaverweides. Vanaf 1780 werd ook tarwe verbouwd op de klei.

In 1866 werd begonnen met de bouw van een schut- en afwateringssluis bij Delfzijl: het begin van een groot kanaal, dat Groningen een snelle verbinding met de Eems zou geven. In het jaar 1876 werd, na grote moeilijkheden bij het graafwerk, het

Eemskanaal geopend. Intussen had zich echter in de scheepvaart juist een belangrijke schaalvergroting voorgedaan. Op de grote ijzeren stoomboten die nu gebruikt werden was het Eemskanaal niet berekend. Na verloop van tijd werd het kanaal dan ook aan de moderne eisen aangepast.

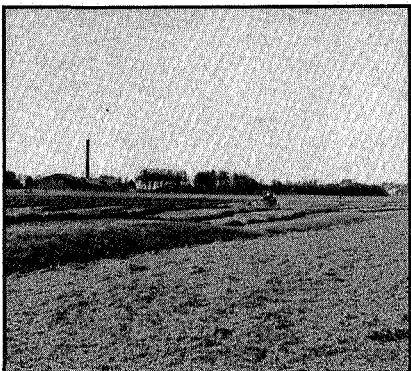
In de 19e eeuw ontdekte men de exploitatie-mogelijkheden van terpaarde. Veel terpen, zoals bijvoorbeeld Solwerd, Opwierde, Marsum, Jukwerd, Wirdum en Arwerd zijn sindsdien afgegraven. Zo bleven bebouwde terpdelen over als kleine, hoger gelegen eilandjes met steilranden naar een lagere omgeving.

Daarnaast zijn hoogteverschillen ontstaan door het aftichelen van percelen ten behoeve van de baksteenfabrikage. Met name ten noorden van Appingedam werd de knipklei hier toe op grote schaal afgegraven.

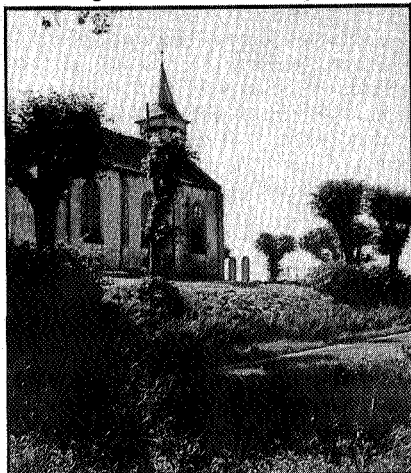
Een ander in dit gebied veel voorkomend reliëftype, dat eveneens samenhangt met het voorkomen van knipklei is het hiernaar vernoemde knipkleireliëf. De knipkleigronden hebben door hun zeer compacte structuur zeer slechte afwateringseigenschappen. Gebruik als bouwland is dan ook slecht mogelijk. Om te voorkomen dat de weidegronden na regen lange tijd zeer drassig blijven, zijn op veel van dit soort gronden netwerken van ondiepe greppel-systemen gegraven, wat het knipkleireliëf vormt.

Het landschap ten zuiden van het Eemskanaal.

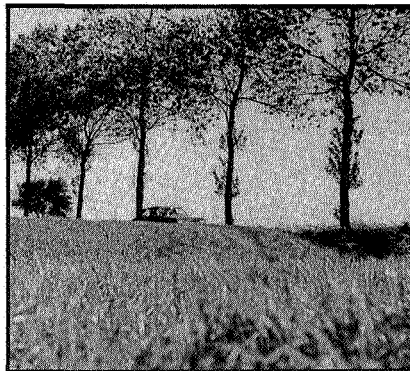
Echte grote ingrepen vonden in het gebied ten noorden van Appingedam niet plaats, in tegenstelling tot het gebied ten zuiden van het Eemskanaal. In dit laatste gebied zijn weinig karakteristieke elementen bewaard gebleven. Van oudsher vormde dit deel van

De enorme uitgestrektheid ten zuiden van het Eemskanaal, nog benadrukt door het industrieel meubilair. Aan de horizon de bebouwing van Meedhuizen en Tjuchem

Het kerkje op de terp Jukwerd. De terp is grotendeels afgegraven, behalve het gedeelte direkt rond de kerk. Hierdoor zijn steilranden naar de omgeving ontstaan

Hoogteverschil tussen twee percelen ten noorden van Jukwerd. Het lage perceel op de voorgrond is afgeticheld ten behoeve van de baksteenfabrikage

Kerkpad op de term Marsum, omzoomd door treuressen

het buitengebied van Appingedam de overgang van het terpenlandschap naar de vlakke veengronden met hun opstrekkend kavelpatroon. Drie meren, het Meedhuizer-, Wold- en Opwierdermeer, zijn in de loop der tijd drooggelegd. Ruilverkaveling heeft

dit gebied geschikt gemaakt voor groot-schalige landbouw. Sloten zijn gedempt, kavels vergroot. Het beeld van de Nijverheidspolder en Zuider Olingerpolder wordt door al deze ingrepen sterk gekenmerkt door openheid. De kavels zijn groot en regelmatig, de wegen recht en veelal onbeplant. De bermvegetatie is wat kleur- en soortenrijkdom betreft uiterst eentonig. Grote en smalle weegbree, klaver, made-liefje, zilverschoon hier en daar wat fluitekruid en paardebloem als kleuraccent zijn in dit gebied de voorkomende bermkruiden. Vanuit de Nijverheidspolder, gelegen in het zuidoostelijk deel van het buitengebied, vallen aan de oostzijde de industriekomplexen van Delfzijl op. Kijkend naar het zuiden is aan de horizon de bebouwing en beplanting langs de Oude Dijk van Tjuchem naar het Schildmeer duidelijk zichtbaar. Het beeld wordt naar het zuiden toe bovendien sterk beïnvloed door twee hoogspanningsleidingen op verschillend nivo en de vele boorlokaties van de NAM. Ook het veelvuldig voorkomende knipkleireliëf doorbreekt de uitermate eentonigheid van dit vlakke landschap niet.

In de Zuider Olingerpolder, het zuidwestelijk deel van het buitengebied vormend, is door de dichte beplanting langs de weg Laskwerd-Overschild de openheid minder nadrukkelijk dan in de Nijverheidspolder. Ook in deze polder zijn boorlokaties en hoogspanningsleidingen verstorende elementen.

De Eemskanaaldijk ten noorden van deze polders manifesteert zich door de wat hogere ligging en de dichte beplanting als een enorme heg in het landschap.

Ten noorden van het Eemskanaal
Het landschapsbeeld van het gebied ten

noorden van het Eemskanaal, met name rond de terpen Jukwerd en Marsum, vormt een groot contrast met het beeld in de Nijverheids- en Zuider Olingerpolder. Het gebied tussen Eemskanaal en Damsterdiep vormt een overgangszône van het wijde, grootschalige landschap ten zuiden van het Eemskanaal naar het kleinschalige landschap ten noorden van het Damsterdiep. Dit overgangsgebied wordt aan noord- en zuidzijde begrensd door de beplantingen van respectievelijk Damsterdiep en Eemskanaal. Het gebied wordt gekenmerkt door de opstreckende meedenverkaveling vanaf Wirdum en Eekwerd richting Schildmeer. Begroeiing en beplanting schermen boerderijen af. In het noordoosten springt Appingedam door een rij rode daken duidelijk in het oog. De bermen zijn kleuriger en rijker aan soorten dan in het gebied ten zuiden van het Eemskanaal. Soorten als bijvoorbeeld zachte ooievaarsbek en klimop-ereprijs geven juist die eigenschappen aan de berm, die het verschil met de uitermate eentonige bermen in de Nijverheidspolder groot maken. Vooral de bermen langs het Damsterdiep zijn heel apart door het voorkomen van minder algemene soorten als waterscheerling en beemdooeivaarsbek, omzoomd door een zacht geel waas van uitbundig bloeiende pastinaak. Het landschap rond de terp Opwierde, ten zuidoosten van de bebouwde kom van Appingedam, heeft door de kleine kavels, verspreide begroeiing, begrenzingen van bebouwing en boerderijen met royale erfbeplanting een zeer besloten karakter gekregen. Groenstroken schermen de nieuwbouw van Appingedam enigszins af en vormen zo een geleidelijke overgang tussen bebouwde kom en buitengebied.

Marsum en Jukwerd

Het oude terpenlandschap strekt zich ten noorden van Appingedam uit rond de terpen Jukwerd, Tjamsweer en Marsum, en verder naar het noorden toe rond Arwerd en Krewerd. Karakteristiek voor dit landschap is de radiaire verkaveling, wat bij de terpen Biessum en Marsum goed te zien is. Naast het onregelmatige kavelpatroon zijn de vele vormen van reliëf belangrijke karaktervormers in dit gedeelte van het buitengebied. Zo zijn bij Jukwerd door het afgraven van gedeelten van de terp steilranden ontstaan, waardoor de restanten van de terp zich duidelijk aftekenen in het landschap. Het aftichelen van diverse percelen ten behoeve van de baksteenfabrikage heeft niet alleen het ontstaan van hoogteverschillen tussen percelen tot gevolg gehad. Dat de baksteenfabrikage in dit gebied eens floreerde, blijkt ook uit de vele verlaten steenfabrieken, waarvan de schoorstenen nog in het landschapsbeeld terug te vinden zijn. De wegbermen zijn veelal beplant. Op de grasdijken en in de bermen komen naast zeer algemene ook algemene soorten voor, zoals kraailook, gewoon nagelkruid, gewone hennepnetel, echte karwij en penningkruid. Door weg- en erfbeplanting is de beslotenheid van dit gebied groter dan in de rest van het buitengebied. De bebouwde kom van Appingedam is door bossage sterk gekamoufléerd. Dit in tegenstelling tot de hoogbouw van Delfzijl, die met name rond Marsum verstorend werkt.

Kontrasten

Door de wijze van ontstaan en de invloed van de mens hierop is ten noorden van Appingedam een ogenschijnlijk eentonig, maar bij nadere beschouwing sterk gevarieerd landschap gevormd. Deze variatie

komt onder andere tot uitdrukking in verschillende reliëfvormen, kronkelend wegenpatroon, weg- en erfbeplanting en verkaveling. Al deze kleinschalige elementen geven het landschap iets lieflijks, wat de openheid afzwakt. Het staat in schril contrast met het grootschalige landschap ten zuiden van het Eemskanaal. Bij het maken van toekomstplannen zal gestreefd moeten worden naar het handhaven van het zo eigen karakter van dit oude terpenlandschap. Zo zal bij het uitbreiden van de woonwijk Oling in de Noorder Olingerpolder rekening gehouden moeten worden met de invloed, die een nieuwe woonwijk op het omringende landschap kan hebben. Ook bij de aanleg van een nieuwe autosnelweg, die de verbinding zal moeten vormen tussen de Eemshaven en Zuidbroek, dient gekozen te worden voor dat alternatief, dat juist het meest karakteristieke gedeelte van het buitengebied van de gemeente Appingedam het minst verstoort. Vanuit landschapsekologisch oogpunt is de nulvariant hiervoor het meest geschikt!

Bronvermeldingen

Anonymus, 1976: Historie van Groningen. Stad en land. Onder redactie van Formsa, W.J.; Buist, M.G.; Kops, W.R.H. e.a. Tjeenk Willink, Groningen.
Berg, B.M. van den en Vries, S.E. de, 1981: Langs maar en mede. Doct. verslag RU Groningen.
Boersma, J.W., 1972: Terpen, mens en milieu. Knoop en Niemeyer, Haren.
Klok, R.H.J., 1977: Archeologisch reisboek voor Nederland. Fibula - van Dishoeck, Haarlem.

Belia van den Berg en Sytske de Vries studeren beide biologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen.